

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:4 • 2011

”De plågade oss som om de ville döda oss”

Jugoslaviska fångar i Norge under andra världskriget i ljuset av nytt källmaterial

TOMISLAV DULIĆ *Uppsala universitet*

Denna uppsats ger en bitvis skrämmande inblick i det våld som drabbade över 4 000 jugoslaviska fångar i de tyska arbetslägren i Norge under andra världskriget. Fokus ligger på fångarnas upplevelse i lägren, men artikeln belyser också hur de fångar som lyckades fly fick hjälp av vanliga norrmän och hur de mottogs väl i Sverige. Även de politiska och ideologiska – snarare än etniska – konflikter som uppstod bland jugoslaverna i fånglägren och i Sverige diskuteras. Studien baserar sig huvudsakligen på opublicerade jugoslaviska källor som har blivit öppet tillgängliga för forskare först under 2000-talet.

Koncentrationslägret är den kanske viktigaste symbolen för andra världskrigets massmördande av miljoner européer. Intresset för dessa väcktes efter kriget, då Egon Kogon och andra skrev om livet i lägren utifrån ett personligt perspektiv. På 1960-talet breddades intresset då statsvetaren Raul Hilberg försökte placera koncentrationslägret i ljuset av det system som låg till grunden för den nazistiska terrorn. Intresset för institutionerna kulminerade återigen efter Berlinmurens fall, då tillgång till nytt källmaterial i Östeuropa möjliggjorde fördjupade studier i problematiken. Under denna period bidrog inte minst Ulrich Herbert och Karin Orth till att fördjupa våra kunskaper med djuplodande undersökningar om tvångsarbetsystemets betydelse för den

Fil. dr Tomislav Dulić, f. 1968, är verksam som forskare och forskningsledare vid Hugo Valentin-centrum, Uppsala universitet. Han disputerade på avhandlingen *Utopias of nation: local mass killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42* år 2005, som rörde våldets mekanismer i det bosnisk-hercegovinska lokalsamhället. Dulić har sedermera publicerat ett antal artiklar om aspekter av våldets mekanismer i internationella tidskrifter såväl som på svenska. Han har nyligen slutfört ett projekt om våldets mekanismer i Bosnien och Hercegovina på 1990-talet (finansierat av Riksbankens jubileumsfond) och driver ett annat om stats- och nationsbildningsprocessen i Montenegro (finansieras av SIDA/SAREC).

E-post: tomislav.dulic@valentin.uu.se

tyska krigsekonomi,¹ respektive koncentrationslägrens framväxt och utveckling från tukthusliknande institutioner till anläggningar för det systematiska utrotandet av en aldrig sinande ström av män, kvinnor och barn.² Till det skall läggas såväl ett antal specialstudier av specifika läger,³ som Wolfgang Sofskys detaljerade analys av interaktionen i lägren utifrån ett perspektiv som satte lägrens moderna karaktär i fokus. Sofskys analys bygger på Zygmunt Baumans idé om Förintelsen som ett uttryck för det moderna samhället. Detta tongivande synsätt har emellertid kritiserats för att "avpersonifiera" mördandet och dölja det faktum att besluten fattades av människor med specifika mål och syften.⁴

Också Skandinavien upplevde lägersystemets terror, även om de tyska krigsfänge- och tvångsarbetslägren i Norge inte går att jämföra med nazistiska dödsläger såsom Auschwitz och Bełżec. Lägren för jugoslaviska fångar var de värsta i fråga om relativa dödstal och huserade enligt tillgängliga uppgifter närmare 4 300 personer. Fångarna placerades i en rad arbetsläger från Karasjok vid finska gränsen till Rjukan och Asker i söder,⁵ där de tillbringade flera år med att stärka Adolf Hitlers "Atlantvall" och arbeta med infrastruktur. En majoritet dukade under av svält och sjukdom eller avrättades av sina tyska och norska vakter. Deras öde skulle få stor betydelse för upprättandet av de goda förbindelserna mellan Norge och Jugoslavien efter andra världskriget. Ändå finns det inte mycket fackmässig forskning om dem. Birgit Koch nämner exempelvis jugoslaverna endast i förbigående i sin magisteravhandling från 1988, eftersom hon primärt är intresserad av de sovjetiska fångar som tillerkän-

1. Ulrich Herbert, *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches* (Berlin 1986); Ulrich Herbert, *Europa und der "Reichseinsatz": Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945* (Essen 1991); Ulrich Herbert, *Hitler's foreign workers: enforced foreign labor in Germany under the Third Reich* (Cambridge 1997); Ulrich Herbert, Karin Orth, & Christoph Dieckmann, *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur* (Göttingen 1998).

2. Karin Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager: eine politische Organisationsgeschichte* (Hamburg 1999).

3. Danuta Czech, "The Auschwitz prisoner administration", i *Anatomy of the Auschwitz death camp*, i I. Gutman and M. Berenbaum (red.) (Bloomington 1994); Harry Stein, *Konzentrationslager Buchenwald, 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung* (Göttingen 1999).

4. Michael Thad Allen, *The business of genocide: the SS, slave labor, and the concentration camps* (Chapel Hill, N.C. 2002) s. 274.

5. Ungefär 120 jugoslaviska krigsfångar arbetade vid fabriken för framställning av tungt vatten i Rjukan och förflyttades till Asker efter sabotageaktionen i februari 1943; Birgit Koch, "De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941–1945" (opubl. 1988) s. 99.

des krigsfångestatus. Det sovjetiska fokuset är också helt dominerande i Marianne Neerland Soleims och Einar Kr. Steffenaks studier från 1990- och 2000-talen.⁶ Den icke-jugoslaviska krigsfångeproblematiken har på senare år byggts på med rysk forskning, som bland annat vederlägger spridda antaganden om att återvändande Sovjetfångar avrättades rutinmässigt.⁷ Till det skall läggas Emilia Denkiewicz-Szczepaniaks artiklar om polska tvångs- och frivilligarbetare i Norge.⁸

Medan norsk forskning nästan uteslutande har fokuserat på de sovjetiska fångarna, är de ex-jugoslaviska studier som finns behäftade med problem av annan karaktär. Memoarer författade av ex-fångar dominerar,⁹ medan Ljubo Mladenovićs och Milorad Aškovićs ofta citerade studier är de enda som till formen är att betrakta som historiska verk. De baseras dock i huvudsak på intervjuer med före detta krigsfångar och personliga reflektioner blandade med arkivmaterial. Denna typ av historisk publicistik var vanlig i det jugoslaviska samhället och karakteriseras av brister i akribin. Även om uppgifterna inte behöver vara felaktiga, blir det därmed ofta svårt att verifiera fakta och påståenden.¹⁰

6. Marianne Neerland Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering* (Oslo 2009); Einar Kristian Steffenak, *Russerfangene: sovjetiske krigsfanger i Norge og deres skjebne* (Oslo 2008). De angivna böckerna baseras på magister- och doktorsavhandlingar, som skrevs tidigare och har även resulterat i rapporter; se Marianne Neerland Soleim, "Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering", (opubl. uppsats framlagd vid Institutt for historie, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø 2004); dens., *Slavearbeiderne fra øst: sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–45* (Oslo 2005); Einar Kristian Steffenak, "Repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene fra Norge i 1945: forspill og etterspill" (opubl. 1995).

7. Marina Panikar från Arkhangelsk visar sålunda i en nyligen genomförd studie att 70 procent av fångarna återfördes till Röda armén, 10 procent fördes till olika arbetsläger, medan endast 3 procent arresterades. Författaren påpekar dock att krigsfångarna enligt ett NKVD-direktiv från juli 1945, i praktiken förklarades vara statsfiender, vilket innebar att de inte fick bo i större städer och deras rörelsefrihet begränsades; se Marina Panikar, *Sovetskie voennoplennye v Norvegi i vtoroi mirovoi voiny* (Arkhangelsk 2010), s. 92f.

8. Denkiewicz-Szczepaniak beräknar att 7 300 polacker skickades till Norge. Till skillnad från jugoslaverna fanns det även en anseelig grupp frivilliga bland polackerna, som för övrigt avlönades; se Emilia Denkiewicz-Szczepaniak, "Polske OT-tvangsarbeidere og krigsfanger i Norge under annen verdenskrig", *Historisk tidsskrift* (Oslo) 76:2 (1997) s. 271f., 279.

9. Radovan P. Rajić, *Ropstvo u Norveškoj* [Slaveri i Norge] (Belgrad 1996); Đoko Stojičić, *Norveški dnevnik* [Norsk dagbok] [Gornji Milanovac 1991]; Svetozar D. Stojičić, *Jugoslovensko-norveško prijateljstvo* [Jugoslavisk-norsk vänskap] (Leskovac 2004). Ett par av dessa verk har översatts till norska; se Cveja Jovanović, *Flukt til friheten: fra nazi-dødsleire i Norge* (Oslo 1985); dens., *Blodveien til nordpartisanavdelingen* (Belgrad 1988); dens., *Ukjent: en stor fortelling om en "partisan-general"* [Loznica 1993].

10. Milorad Ašković, *U logorima u severnoj Norveškoj* [I lägren i norra Norge] (Kikinda 1979); Ljubo Mladenović, *Pod šifrom viking: život, borba i stradanja jugoslovenskih interniraca u logorima u Norveškoj 1942–1945* [Under kodord Viking: liv, kamp och lidande för de jugoslaviska krigsfån-

Sammantaget kan man konstatera att kriminologen Nils Christies *Fangevoktene i konsentrasjonsleire* (1972) fortfarande är den enda monografi som tillägnas lägren för jugoslaviska fångar och som till fullo uppfyller gängse krav på vetenskaplig metod. Christie fokuserade emellertid på vakterna och försökte utröna om de var psykologiskt "udda" eller om deras våldshandlingar snarare hade sin grund i socialpsykologiska processer och den gruppdynamik som uppstod i lägren. Efter en detaljerad undersökning av vakternas bakgrund delade han upp dem i "extremgruppen" och "kontrastgruppen", där den förra utgjordes av vakter som hade begått mord i lägren. Christie kom genom sin undersökning fram till att det inte fanns något i de mest brutala vakternas sociala, yrkesmässiga eller psykologiska bakgrund som "åtskilte seg fra de andre vaktene på noen måte som kunne antas å stå i forbindelse med forskjellen i atferd".¹¹ Till de förklaringar han finner hör i stället att de våldsammaste vakterna befann sig i en mer frustrerande situation än medlemmarna i "kontrastgruppen" (de flesta hade fått avslag på sina ansökningar om att bli frontsoldater), att de hade mindre kontakt med de jugoslaviska fångarna samt att de i genomsnitt var yngre än de mindre brutala vakterna.¹² Christie kommer således fram till att det snarare var gruppdynamiska mekanismer än förövarnas psykologi som drev vissa vakter att begå grymheter mot fångarna. Det betyder att hans ursprungliga undersökning – boken baseras på en magisteravhandling från 1952 – i själva verket är något av ett pionjärbete som på flera sätt föregår exempelvis Philip Zimbardos senare laborieförsök.¹³

Samtidigt måste man vara medveten om att Christies vakter inte utgjorde ett snitt av den norska befolkningen. Uppemot 40 procent var dömda för olika småbrott och de förefaller ha varit mer främlingsfient-

garna i Norge, 1941–45] (Belgrad 1991). Som illustration kan nämnas att verket på över 700 sidor innehåller endast 192 fotnoter. Av dessa rör många uttalanden som har avgivits till författaren och uppges vara i hans ägo.

11. Nils Christie, *Fangevoktene i konsentrasjonsleire: en sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i "serberleire" i Nord-Norge i 1942–43* (Oslo 1972) s. 168.

12. Christie (1972) s. 102.

13. Stanley Milgram, *Obedience to authority* (New York 1974); Henri Zukier, "The twisted road to genocide: on the psychological development of evil during the Holocaust", *Social research* 61:2 (1994). Resultaten från Zimbardos berömda *Stanford prison experiment* ompublicerades nyligen i en utgåva som även berörde de amerikanska vakternas agerande i irakiska Abu Ghraib; se Philip G. Zimbardo, *The Lucifer effect: understanding how good people turn evil* (New York 2008).

liga än norrmännen i övrigt.¹⁴ Detta föranledde en jugoslavisk fånges konstaterande att "alla är spelare [och] misslyckade typer som har sålt sig själva för att tjäna tyskarna".¹⁵ Christie menar dessutom att en större del av vakterna i "extremgruppen" var ideologiskt motiverade, vilket "vil ha en nær sammenheng med forskjeller i iver når det gjelder å realisere tyskernes mål – oppfatte deres forventninger og utføre deres oppdrag – i fangeleiren".¹⁶ Även om man kunde önska att Christie hade fördjupat sin analys av ideologins betydelse något, ligger styrkan i hans undersökning i att han inte hemfaller åt den ofta förenklade positioneringen mellan "villiga mördare" och "vanliga män".¹⁷ Analysen stöds dessutom av nyare forskning, som visar att våldet i *huvudsak* förklaras av gruppdynamiken, men att "intensiteten i deltagande" tycks korrelera med ideologisk övertygelse. Det betyder att merparten förövare agerar av andra skäl än ideologisk indoktrinering, samtidigt som de mest aktiva förövarna också är de ideologiskt mest motiverade.¹⁸

Att jugoslaverna inte har rönt någon större uppmärksamhet hos norska historiker är tydligt och kan delvis förklaras av språkbarriären.¹⁹ Samtidigt förefaller det särskilt viktigt att studera just jugoslaverna, eftersom dödligheten var långt större bland dem än inom övriga fångkategorier.²⁰ Dessutom kan vi konstatera att, även om Christie lade grunden för mycket av vår kunskap om livet i lägren, så låg fokus nästan uteslutande vid vakternas perspektiv. Fångarnas egna röster har å andra sidan inte hörts i tillräcklig utsträckning, om man bortser från memoarer som ofta skrevs flera decennier efter att händelserna hade utspelats.

14. Man kan dra dessa slutsatser på basis av en jämförelse mellan fångvakter och gymnasielever. Christie (1972) s. 107.

15. Brev från Milorad Đ. Milović till Jugoslaviska legationen i Stockholm, 16/10 1943, Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 103, Emigrantska vlada u Londonu, kut. 114, jed. op. 732 (hädanefter citerat enligt mönstret AJ 103-114-732).

16. Christie (1972) s. 89.

17. För mer, se Christopher R. Browning, *Ordinary men: reserve police battalion 101 and the final solution in Poland* (New York 1993); Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's willing executioners: ordinary Germans and the Holocaust* (London 1996).

18. Michael Mann, "Were the perpetrators of genocide 'ordinary men' or 'real Nazis'? Results from fifteen hundred biographies", *Holocaust and genocide studies* 14:3 (2000) s. 151; Scott Straus, *The order of genocide: race, power, and war in Rwanda* (Ithaca, N.Y. & Bristol 2006).

19. Abraham förklarar i en forskningsöversikt att en orsak till det otillräckliga intresset "kan vera reint språkleg – dei færreste norske historikarar/forfattarar beherskar russisk språk eller er kjent med russisk kultur og tenkjemåte"; Ole-Jacob Abraham, "Russarfangane – mytar, fakta og nyansar", *Historisk tidskrift* (Oslo) 88:2 (2009) s. 296.

20. Trond Risto Nilssen, "Jugoslaviske fanger i Norge under andre verdenskrig", i Lars Westerlund (red.), *Sotavangit ja internoidut* (Helsinki 2008).

De nya dokument som står till förfogande sedan början av 2000-talet är mot denna bakgrund av särskilt stort värde, eftersom de i tiden ligger närmare händelserna och därmed uppfyller närhetskriteriet mycket bättre än memoarerna.

Syftet med föreliggande undersökning är att redogöra för det nya källmaterialet och de skildringar som däri ges om livet i lägren, med tonvikt på relationen mellan fångar och vakter, konflikter inom fångkollektivet, synen på den norska allmänheten samt flykten och mottagandet i Sverige. De jugoslaviska källorna kommer också att relateras till tidigare forskningsresultat och memoarer, försåvitt det är nödvändigt, varvid särskild uppmärksamhet ägnas Christies studie.

Källor

Det ex-jugoslaviska källmaterial som ligger till grund för analysen härrör från Jugoslaviens arkiv (Arhiv Jugoslavije) i Belgrad, särskilt Exilregeringen i Londons arkiv (Fond 103, Emigrantska vlada u Londonu) och Jugoslaviska legationen i Stockholms arkiv (Fond 382, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Stokholmu). Omfånget uppgår till över 600 sidor, inklusive kopior som skickades mellan London och Stockholm, liksom material som även finns i svenska och norska arkiv samt en hel del dokument från kommunikationen med svenska myndigheter.

Exilregeringens samling var inte öppet tillgänglig för forskare under den socialistiska perioden, vilket med stor säkerhet berodde på att de jugoslaviska myndigheterna var rädda för att besvärande detaljer skulle kunna komma fram rörande inte minst det kommunistiska maktövertagandet efter kriget (exilregeringen erkändes av samtliga allierade som legitim representant för den jugoslaviska staten). Samlingen innehåller dessutom material som kan belysa att det fanns etniska motsättningar också inom exilregeringen. Detta gällde inte minst hur man skulle förhålla sig till de jugoslaviska kommunisterna i samband med de konflikter som uppstod mellan dem och den serbisk-nationalistiska četnikrörelsen, som från hösten 1941 var exilregeringens officiella militära organisation inom landet.

Stockholmsambassadens arkiv ordnades i början av 2000-talet och har ännu knappast använts i forskningssyfte. Samlingen är särskilt intressant eftersom källorna bland annat belyser fångarnas situation och förhållandena i Sverige. Ett nittiotial jugoslaviska flyktingar från de norska

lägren anmälde sig under kriget till ambassaden i Stockholm och fick där lämna en redogörelse för tillfångatagandet, transporten genom Tyskland och vistelsen i Norge. Ambassadpersonalen intresserade sig särskilt för eventuella krigsförbrytelser, vilket beror på att västmakterna ungefär samtidigt höll på att samla material för det som sedermera skulle utvecklas till krigsförbrytartribunalen i Nürnberg. Materialet ger en ganska tydlig bild av lägerlivet utifrån fångarnas perspektiv. Samtidigt finns det alltid en risk att vittnen och offer anpassar sin berättelse till de konkreta frågor som ställs eller att de fokuserar på aspekter som de tror frågeställarna förväntar sig får svar på. Man skulle exempelvis kunna tänka sig att de kommunistiskt orienterade fångarna skulle tona ned ideologins betydelse med tanke på den potentiella konflikt som kunde uppstå – och som efter krigsslutet blev akut – mellan deras egna övertygelser och ambassadens pro-rojalistiska hållning. Vid en närmare läsning av dokumenten förefaller emellertid inte självcensuren ha spelat stor roll. Det beror förmodligen på att det fram till krigsslutet rådde ett spänt *modus vivendi* mellan exilregeringen och Josip Broz ("Tito") partisaner till följd av att partisanerna hade tagit initiativet i kampen för upprättandet av ett socialistiskt Jugoslavien. Mycket av materialet kan dessutom kontrolleras med hjälp av de vittnesmål som via norska före detta vakter kom till ambassadens kännedom genom den norske ambassadören Jens Bulls försorg.

Förutom de ovan nämnda samlingarna finns även material från en jugoslavisk krigsförbrytarkommission, som verkade under perioden 1944–1947.²¹ Samlingen innehåller bland annat en förteckning över 89 norrmän och 290 tyskar misstänkta för att ha begått krigsförbrytelser i lägren. Materialet innehåller dock i huvudsak knapphändiga uppgifter och är därför av begränsat värde.

Fångarnas bakgrund

Det fanns två huvudskäl till att de tyska myndigheterna bemödade sig om att frakta över 4 000 jugoslaver till Norge för att där använda dem som slavarbetskraft. Den ena var att Berlin vägrade acceptera Titos

21. Arhiv Jugoslavije, fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u zemlji [Statliga kommissionen för fastställande av brott begångna av ockupanterna och deras medhjälpare inom landet].

partisanarmé som krigförande part under andra världskriget.²² Jugoslaverna betraktades följaktligen som vanliga kriminella och åtnjöt inte skydd enligt Genèvekonventionen, även om det rädde oklarheter om deras status också hos en del tyska befälhavare i Norge.²³ Att fångarna hamnade i just Norge förklaras av en intressant koppling mellan *Der Reichskommissar für die besetzten norwegischen Gebiete*, Josef Terboven, och krigsförhållandena på Balkan. Beslutet tillkom nämligen på initiativ av August Meyszner, som från augusti 1940 var *Befehlshaber der Ordnungspolizei* i Norge och i januari 1942 befordrades till *Höherer SS- und Polizeiführer* i Serbien.²⁴ Hans första propåer till Terboven om att använda tillfångatagna partisaner som tvångsarbetare stötte emellertid på motstånd inom den tyska militärledningen i Sydösteuropa, som hellre ville tillgripa summariska avrättningar av misstänkta partisaner. Den 31 mars slöts dock ett avtal, som innebar att de partisaner som tillfångatogs men inte hade deltagit i strid skulle deporteras till läger, medan övriga skulle avrättas. Överenskommelsen kom sedermera att utvidgas till att gälla även partisaner i Oberoende staten Kroatien (motsvarande ungefär nuvarande Kroatien och Bosnien och Hercegovina).²⁵ Således kan man konstatera att de partisaner som hamnade i Norge var att betrakta som

22. Det faktum att de jugoslaviska fångarna inte fick status som krigsfångar försvarade för den jugoslaviska exilregeringens legation i Stockholm att skicka förnödenheter till dem. Den jugoslaviske ambassadören i Stockholm, Aleksandar Avakumović, fick via exilregeringen i London så sent som den 30 mars 1943 veta att man genom förfrågan via Röda korset hade fått veta att de tyska myndigheterna inte ville kännas vid att det fanns serbiska "krigsfångar" i Norge. Avakumović instruerades därför att fråga "om det i Norge finns några av våra medborgare, som har slagits som gerillamän och som sådana har blivit skickade till norska interneringsläger"; Telegram från utrikesministeriet vid jugoslaviska exilregeringen i London till Jugoslaviska legationen i Stockholm, 30/3 1943, AJ 103-108-462. I sitt svar skrev Avakumović att det visst fanns jugoslaviska krigsfångar i Norge, men att tyskarna "kanske menar att det inte finns någon krigsfånge som berörs av beslutet från den 18 april 1941, utan bara personer som har tillfångatagits efter det datumet"; Brev från Jugoslaviska legationen i Stockholm till inrikesministeriet (politiska avdelningen) vid exilregeringen i London, 5/4 1943, AJ 103-108-503. Innebörden av detta brev är att de tyska myndigheterna vägrade tillerkänna någon krigsfångestatus, som hade tillfångatagits i strid efter kapitulationen den 17 april.

23. Nilssen har i en genomgång visat att inte ens de tyska kommandanterna var helt på det klara med fångarnas status, eftersom man ibland refererade till dem som krigsfångar trots att de formellt inte hade sådan status. Dessutom verkar synen på deras status ha varierat berodande på var de hamnade; se Trond Risto Nilssen, "Krigsfanger, politiske fanger eller opprørere? Om de jugoslaviske fangenes skjebne i Norge under andre verdenskrig og erstatningsoppjøret i ettertid", i Morten Stene (red.) *Forskning i Trøndelag* (Trondheim 2010).

24. Ruth Bettina Birn, *Die Höheren SS- und Polizeiführer* (Düsseldorf 1986) s. 97.

25. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* [Zbornik DNOR], XII:2, *Dokumenti nemačkog rajha* [Samling av dokument och uppgifter rörande de jugoslaviska folkens folkbefrielsekrig, serie XII, vol. 2, Dokument från Tyska Riket] (Belgrad

”levande döda”, eftersom de ursprungligen inte var tänkta att överleva fångenskapen.

Fångkontingenten transporterades från Balkan till Norge i fyra omgångar från juni 1942 till september 1943 och bestod till övervägande del av kommunister eller deras sympatisörer.²⁶ Det fanns dock även kriminella, en grupp serbisk-nationalistiska četniker och andra politiska fångar i kontingenten. Tillgängliga data ger vid handen att en majoritet av fångarna var etniska serber, vilket förklarar varför man i Norge regelmässigt refererar till lägren med det tveksamma begreppet ”serberleire”.²⁷ Det ena skälet till att den etniska sammansättningen såg ut som den gjorde var att en majoritet av partisanerna hämtades från Serbien eller serbisk-dominerat territorium i Oberoende staten Kroatien.²⁸ Det andra skälet var att serberna var starkt överrepresenterade inom partisanarmén under krigets första år.²⁹ Över hälften tillfångatogs i samband med tyska ”banditoperationer” i Serbien, som inleddes hösten 1941, då framförallt Titos Folkets befrielseörelse (Narodnooslobodilački pokret, NOP) lyckades befria delar av södra Serbien.³⁰

1976), dok. nr. 49, s. 265. Det är således något oklart varför Stojanović inte avrättades, med tanke på att han enligt egen utsago deltog i strid.

26. Mladenović anger att 150 fångar tillhörde gruppen kriminella och 1 783 sådana som hade tagit som gisslan under antipartisan-aktionerna; Mladenović (1991) s. 34.

27. Mladenovićs beräkningar ger vid handen att 3 841 av de 4 268 fångarna var serber, medan muslimerna (dagens bosnjaker) utgjorde den näst största gruppen med 179 individer och kroaterna kom på tredje plats med 165 fångar; *ibid.*, s. 71f.

28. *Ibid.*, s. 24.

29. Dragan Cvetković, ”Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske prema popisu žrtve rata 1941–1945. iz 1964. godine: Analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenju reviziji” [Dödade medlemmar av Jugoslaviska folkbefrielsearmén från Kroatien enligt surveyundersökningen Offer under kriget 1941–45: Analys av det nuvarande läget enligt hitills genomförd revision], i Hans-Georg Fleck & Igor Graovac (red.), *Dijalog povjesničara-istoričara* [Dialog mellan historiker], vol. 6 (Zagreb 2002) s. 372; Ivo Goldstein & Slavko Goldstein, ”Srbi i Hrvati u narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj” [”Serber och kroater i folkbefrielsekriget”], i Hans-Georg Fleck & Igor Graovac (red.), *Dijalog povjesničara-istoričara*, vol. 7 (Zagreb 2003); Tomislav Dulčić, ”Mass killing in the independent state of Croatia, 1941–1945: a case for comparative research”, *Journal of genocide research* 8:3 (2006) s. 271.

30. Tyskarna hade under våren och sommaren 1941 förflyttat merparten av sina styrkor från Balkan till östfronten. Upproret i Serbien tvingade den tyska ockupationsmyndigheten under general Fritz Böhme att begära förstärkning och det tyska militärhögkvarteret förflyttade två divisioner till Serbien. Det rörde sig om 342: a divisionen inklusive ett pansarregemente samt 113:e divisionen, som i september anlände från Frankrike respektive Grekland. Under offensiven stod 80 000 tyskar mot 24 000 partisaner; Mladenko Colić, *Pregled operacija na Jugoslovenskom ratištu 1941–1945* [Översikt över militära operationer inom det jugoslaviska krigsområdet 1941–1945], (Belgrad 1988) s. 32.

TABELL I: *De jugoslaviska fångarnas ursprung enligt den administrativa uppdelningen av Jugoslavien efter andra världskriget.*

Ursprungsrepublik	Antal
Serbien	2 239
Bosnien och Hercegovina	1 055
Kroatien	926
Övriga republiker	48
Totalt	4 268

Källa: Mladenović (1991) s. 25.

En annan, större kontingent fångar deporterades i samband med *Unternehmung Kozara* sommaren 1942. Denna gång ville tyskarna inringa och förgöra ett antal partisanenheter som hade förskansat i och kring berget Kozara i nordvästra Bosnien. Framför allt staden Prijedor hade mycket stor geostrategisk betydelse, eftersom den utgjorde en väg- och järnvägsknut som låg på huvudleden från Sarajevo och Banja Luka till Zagreb (i Ljubija strax söder om Prijedor fanns dessutom en viktig järnmalmgruva). Detta föranledde tyska tjänstemän att, i samråd med den Oberoende staten Kroatiens myndigheter, deportera civilbefolkningen på omse sidor om väg- och järnvägsförbindelserna och därefter befolka området med "en mer lojal befolkning".³¹ Efter den militära segern deporterades tusentals män via koncentrationslägret Jasenovac femton mil sydöst om Zagreb till *Anhaltelager Semlin* utanför Belgrad och sedan till läger runtom i Europa.³²

Den jugoslaviske fången Petar Stojanović gav i sin utsaga till de svenska myndigheterna en del detaljer om resan från hemlandet till Norge, och hans vittnesbörd är illustrativ för mångas berättelser. Stojanović var i samband med krigsutbrottet stationerad vid ett luftvärnsbatteri i Niš och tillfångatogs av tyskarna den 9 april 1941. Han lyckades fly ur fångenskapen i småstaden Pirot vid bulgariska gränsen och återvände hem för att fortsätta sitt civila liv. Detta var emellertid inte möjligt på

31. National Archives and Records Administration (Washington), Record Group T-501, roll 265, frs. 1389–90.

32. Se Tomislav Dulić, *Utopias of nation: local mass killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42* (Uppsala 2005), s. 242–281; Dragoje Lukić, *Rat i djeca Kozare* [Kriget och Kozara-barnen] (Belgrad 1990).

grund av den "terror" som de tyska styrkorna och jugoslaviska "förrädare" genomförde mot civilbefolkningen.³³ Stojanović gick därför med i Nišavski odred, en partisanenhet som tillsammans med andra lokala förband bestod av sammanlagt 2 500 man. Enheternas huvudsakliga uppgift var att genom sabotage och attacker mot trupptransporter störa den viktiga kommunikationsleden mellan Belgrad och Aten.³⁴ Partisanernas gerillataktik orsakade stor irritation hos den tyska ockupationsmakten, vilket illustreras av en order från general Wilhelm Kuntze till lokala tyska förband, daterad den 19 mars 1942. Kuntze instruerade sina underordnade att använda alla medel i kampen mot de "förslagna" partisanerna,³⁵ i enlighet med fältmarskalk Wilhelm Keitels beryktade *Sühnemassnahmen*-dekret från september 1941. Ordern specificerades i november 1941, då man föreslog följande vedergällningsaktioner mot civilbefolkningen som svar på partisanernas attacker:

Brännande av hus, lador o.s.v. i vilka man har funnit vapen eller militärmateriel; avrättning av den manliga befolkningen; förstörande av byar o.s.v. i vilkas närhet bakhåll, förstörelse, sprängningar och andra former av sabotage har utförts, såväl som byar man starkt misstänker har hjälpt rebellerna. Det kan även vara lämpligt att deportera befolkningen till koncentrationsläger; att förstöra byar med kommunistisk förvaltning, samt att ta männen som gisslan.

Som vedergällning i händelse av förluster kan man även tänka sig att man ur de närmaste byarna arresterar och avrättar den manliga befolkningen enligt en bestämd proportion (exempelvis, 1 död tysk = 100 serber, 1 skadad tysk = 50 serber) även om de inte har deltagit i strid. I den händelse man inte kan avslöja dem som deltog i strid, kan man tillämpa allmän vedergällning, till exempel avrättningar av den manliga befolkningen.³⁶

Ur den tyska dokumentationen framgår tydligt att de jugoslaviska partisanerna och andra rebellgrupper inte betraktades som krigsfångar, utan som vanliga kriminella. Därmed fanns det, enligt tysk uppfattning, inget

33. Avskrift av intervju med Petar Stojanović, avgiven vid jugoslaviska legationen i Stockholm, 8/12 1943, AJ 103-108-99. Med detta menade han förmodligen Kosta Pećanacs četniker, som opererade i området.

34. Colić (1988), *Pregled operacija na Jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, s. 46.

35. Zbornik DNOR XII: 2, dok. nr. 44. Walter Kuntze var vid tillfället ställföreträdande kommandant för 12:e armén, det vill säga *Wehrmachtbefehlhaber südost*.

36. *Ibid.*, s. 229f.; min översättning från serbiska.

formellt folkrättsligt hinder mot att döda dem eller att tvinga dem att arbeta till döds. Detta förklarar förmodligen det mycket höga dödstalet bland de jugoslaviska fångarna (över 60 procent i genomsnitt) jämfört med ryssar (13 procent) och polacker (5 procent).

För Stojanović innebar tyskarnas militärstrategi att han i samband med tillfångatagandet den 14 mars 1942 påbörjade en resa som skulle ta honom till norra Norge. Den 21 mars fördes han till Gestapo-högkvarteret i Niš, där man utsatte honom för ett förhör som resulterade i att han förlorade merparten av sina tänder. Därefter skickades han till lägret i Semlin (Zemun), varifrån han i oktober 1942 transporterades med präm till Stammlager XVII B utanför Krems i Österrike:

Vi var där i tre månader, och därifrån [åkte vi] till Stargard i Tyskland i två månader och sedan till Stettin i femton dagar. Vi torterades svårt också i de lägren med misshandel och svält. Från Stettin transporterades vi till Norge, där vi steg i land i Trondheim. Vi var kvar i Melhus vid Trondheim i ungefär en månad och åkte därifrån till lägret Botn vid Rognan. Där genomfördes olika former av tortyr, som bara tyskar kan tänka ut. Jag befann mig där till den 8 [september],³⁷ då jag flydde. Jag flydde ensam från arbetet alldeles i närheten av vakterna. Norrmännen hjälpte mig på vägen att ta mig över [gränsen] till Sverige. I Sverige överraskades jag av svenskarnas mottagande. Jag var i Arjeplog i 25 dagar. Därifrån åkte jag till Stockholm och fick resten av mina tänder utdragna. Jag kom till Enköping från sjukhuset den 10 november.³⁸

Lägersvakterna

Merparten av de jugoslaviska fångarna anlände till läger som initialt förvaltades av SS och den militära bygg- och ingenjersorganisationen Organisation Todt. Vaktpersonalen bestod av SS och den tyska ord-

37. I vittnesmålet anges den 8 april som flyktdatum, se Kungariket Jugoslaviens inrikesministerium, brev från Petar Stojanović, 22/11 1943, AJ 103-186-424. Det kan emellertid inte stämma, eftersom han i så fall måste ha befunnit sig längre än 25 dagar i Arjeplog. I ett brev från jugoslaviska legationen till Socialstyrelsen, daterat den 16 oktober, anhölls nämligen om att Stojanović och två andra fångar som befann sig i karantän för malaria skulle skickas till Karolinska sjukhuset i Stockholm; jfr Brev från Jugoslaviska legationen i Stockholm till Socialstyrelsen, 16/10 1943, AJ 103-382-8-445. Att Stojanović i själva verket flydde i början av september kan man sluta sig till av ett vittnesmål som återfinns i Jovanovićs bok. Edward Ness, som vid tillfället var åtta år gammal, berättar att Stojanović kom gående på en stig och utropade: "Italia kaputt! Italia kapitulerte!"; Jovanović (1985) s. 234.

38. Kungariket Jugoslaviens inrikesministerium, brev från Petar Stojanović, 22/11 1943, AJ 103-186-424; min översättning från serbiska.

ningspolisen, medan soldater ur Vaktbataljon Norge anlände från juni till november 1942 och var verksamma i lägren fram till och med mars 1943. Norrmännen skötte i huvudsak den yttre bevakningen av lägren och ansvarade för övervakningen på byggarbetsplatserna, vilket innebar att de som regel inte hade mycket kontakt med jugoslaverna innanför taggtråden. I slutet av mars 1943 tog Wehrmacht över ansvaret för administrationen, varvid den norska vaktpersonalen drogs tillbaka. Enligt samstämmiga vittnesmål skedde en dramatisk förbättring av levnadsförhållandena för fångarna i och med regimskiftet.³⁹

När det gäller vakternas syn på fångarna konstaterar Christie att de som tillhörde "extremgruppen" förefaller ha närt en mer negativ bild av jugoslaverna än övriga, en bild som i stor utsträckning baserades på att fångarna föreföll orenliga och lata. Christies egen förklaring är dock att löss, skabb, okontrollerbar dysenteri och utbrott av tyfus i själva verket var ett resultat av de undermåliga levnadsförhållandena i lägret och en apati som uppstod i takt med att fångarnas fysiska och mentala tillstånd bröts ned. Det förstod också en del vakter. N.N. från Røros hade bland annat följande att säga i en rapport från mottagningsstationen i svenska Kjesäter, som Norges ambassadör Jens Bull vidarebefordrade till den jugoslaviska legationen i Stockholm i april 1944:

Behandlingen av serberne var rett og slett umenneskelig, og det er igrunnen en helt uløselig gåte hvorfor deres tyske voktere pinte og plaget dem på alle måter – selv tyskerne måtte jo kunne forstå att de før eller senere vilde bli stillet til ansvar for slik helt unødvendig grusomhet som man daglig ble vitne til.

Maten kunde knapt kalles føde for mennesker. Den bestod næsten alltid bare av kålrabi – eller potatissuppe, som igrunnen ikke inneholdt stort annet enn vann. Fangene fikk sig daglig tildelt to tallerkener slik suppe når de kom fra arbeide kl. 18. [...]

Fangenes helbredstilstand var så dårlig som den bare kunde bli. Samtlige bar tydelig spor av undernæring, men de som bare var undernært og ikke hadde en eller annen sykdom var allikevel heldig stillet sammenlignet med alle dem som bar på sykdommer. Det var forøvrig flesteparten som var virkelig syke og de mest alminnelige sykdommene var skabb, tuberkulos og gonorrhé. Skabbpatientene var de værste at se på: de aller fleste av dem hadde åpne sår over hele kroppen.

39. Koch (1988) s. 99.

Sykestuen var et elminnelig stort brakkerum. Der ble det stuvet sammen så mange der var plass til og til alle tider var der fullt belegg. Ofte lå der 60–70 mann på rummet. Hvis det så kom nye pasienter når der var overfylt, ble simpelthen de dårligste av dem som lå i sykestuen ført ut og skutt.⁴⁰

Det jugoslaviska materialet vittnar om att en del av fångarna hade kommit fram till samma slutsats som Soleim senare gjorde i sin undersökning, nämligen att syftet med lägren var att ta livet av fångarna. Ivan Šuman berättade exempelvis hur man i Mosjøen tvingade fångarna att bada en halvtimme i 4–5-gradigt vatten varje vecka, vilket resulterade i att många blev sjuka. Det fanns emellertid ingen läkarhjälp att få, vilket föranledde slutsatsen att "[d]e plågade oss precis som om de ville göra slut på oss".⁴¹ Dessutom berättade läkaren Jovan A. Krstić att det var förenat med livsfara att sjukanmäla sig. När han anlände till Korgen fann han att bajonetter användes för att genomföra amputationer och dränera varbölder. Efter att situationen hade blivit akut i slutet av 1942, beslutade kommandanten Fritz Kiefer att "radikalt lösa" problemet med det stora antalet sjuklingar genom att vid tre olika tillfällen avrätta sammanlagt 150 fångar.⁴²

När det gäller fångarnas "lättja" menade en del av de vakter som Christie undersökte att fångarna på det hela taget arbetade bra,⁴³ medan andra hävdade att "[å]rbeide var det verste de visste".⁴⁴ Jugoslaverna i Korgen framhöll dock att undernäringen och de hygieniska förhållandena bröt

40. Rapport avgitt av en norsk flykting på mottagerstasjonen på Kjesæter, 15/4 1944, AJ 382-8-58i.

41. Brev från Ivan J. Šuman till Jugoslaviska legationen i Stockholm, 3/8 1942, AJ 382-1-501. Enligt en senare rapport från ambassaden till utrikesministeriet i London skall Šuman ha tillhört gruppen vanliga kriminella (han smugglade enligt uppgift tobak). Detta var ett problem för ambassaden, eftersom tyskarna använde sig av det faktum att det fanns kriminella bland fångarna för att bestrida att de var att betrakta som krigsfångar, se Telegram från Jugoslaviska legationen i Stockholm till Utrikesdepartementet i London, Politiska avdelningen, 5/4 1943, AJ 105-108-503. I Mladenovićs bok finns en intressant fotokopia av ett dokument skickat den 13 juli, i vilket man framhåller att frågan om de jugoslaviska krigsfångarna "till övervägande del har en säkerhetspolitisk och inte en arbetsinsatsmässig karaktär"; Mladenović (1991) s. 22. Soleim påpekar i sin studie att dödsfrekvensen för de jugoslaviska fångarna låg på uppemot 70 procent, medan endast 10 procent av polackerna dog. Hon menar att detta har att göra med jugoslavernas status som vanliga kriminella; Soleim (2008) s. 97.

42. Brev från Jovan A. Krstić till Jugoslaviska legationen i Stockholm, 28/7 1944, AJ 103-382-8-61i.

43. Christie (1972) s. 114.

44. *Ibid.*, s. 156.

ned fångarnas fysiska och mentala styrka tills de ”föll ihop av hunger och utmattning”, medan ”SS-männen och Quislings Hirdmän slog dem för att de skulle arbeta mer”.⁴⁵ Krstić berättar vidare om en episod, som också är illustrativ för den norska allmänhetens reaktioner:

Vintern 1942–43, då byggandet av vägen fick avbrytas på grund av kylan, utfördes snöröjning på flygplatsen i Rognan. [De civila] [n]orr-männen blev förgrymmade och upprörda när de i skymningen fick se människor som barfota och med söndertrasade kläder i snöblåst och kyla på 20–30 minusgrader hasade runt i snön. Om någon skulle falla av utmattning och kyla, lämnades han att ligga kvar i snön tills avfärden till lägret.⁴⁶

Det är inte förvånande att övervåld förekom mer regelbundet i de av SS och Organisation Todt administrerade lägren än i de som lydde under Wehrmacht eftersom de förstnämnda organisationerna agerade utifrån andra premisser än den senare i fråga om fångarnas överlevnad. Ur ett teoretiskt – och mänskligt – perspektiv är det intressantare att försöka förstå effekterna av distanseringen, som ibland resulterade i att vakterna ”så på dem [fångarna] som om de var noen dyr. Dyr i menneskeskikkelse”.⁴⁷ En av de vakter Christie intervjuade berättad exempelvis att fångarna ”sloss og slo hverandre hele dagene”, medan en annan sade att ”etter-som vi lærte å kjenne og så hvordan de behandlet sine egne, kunne vi ikke annet enn forakte dem”.⁴⁸ Att kulturella skillnader fick förklara också våldshandlingarna illustreras av en vaks reflektion att ”[d]a jeg gikk i skolen lærte vi alltid at Balkan var Europas urolige hjørne med revolusjon og snikmord”.⁴⁹ Ibland tog sig förklaringen närmast rasistiska uttryck, som när en vakt sade att ”[d]et er bare slaver som kan foreta sig noe slikt, eller folk med veldig slavisk innslag”,⁵⁰ eller när en annan sade att ”serberna” var inkapabla att känna samvetskval.⁵¹ Christie menar att medlemmarna i *leirpolitiet* – de fångar som svarade för ordningen i

45. Brev från Vladislav P. Milić till Jugoslaviska legationen i Stockholm, 3/8 1942, AJ 382-1-497.

46. Brev från Jovan A. Krstić till Jugoslaviska legationen i Stokholm, 28/7 1944, AJ 103-382-8-611; min översättning från serbiska.

47. Christie (1972) s. 138.

48. *Ibid.*, s. 123.

49. *Ibid.*, s. 133.

50. *Ibid.*, s. 122.

51. *Ibid.*, s. 121.

barrackerna – var särskilt brutala och en del fångar förefaller även ha ansett att det fanns etniska motsättningar i lägret.⁵²

Att *leirpolitiet* stod för en stor del av våldet bekräftas av fångarna, som berättar att ”de våra’ ofta förorsakade mer lidande än fascisterna själva”.⁵³ Däremot är stödet svagare i det jugoslaviska källmaterialet för tesen att våldshandlingarna begicks utifrån etniska skiljelinjer. I själva verket gör man i källorna knappast någon åtskillnad mellan fångarna utifrån etniska förtecken. Denna omständighet anknyter till en förklaring som endast kan förstås om man analyserar våldet i kontext av den *politiska* konflikt som präglade lägerlivet. Den förre fången och sedermera journalisten Ljubo Mladenović påpekar i sin bok att de tyska myndigheterna gjorde sitt bästa för att så split inom fångkollektivet genom att blanda kommunister med icke-kommunister och vanliga kriminella (vilka påstås ha utgjort merparten av *leirpolitiet*), samtidigt som man blandade jugoslaver från olika delar av landet. Ändå fanns det uppemot 1 600 kommunistiska partimedlemmar och partikandidater i lägren, varav ett tusental från kommunistpartiets ungdomsorganisation *Savez komunističke omladine Jugoslavije* (SKOJ). I de konflikter som uppstod blev det viktigt att tillhöra någondera gruppen, eftersom grupp-tillhörighet också innebar ett skydd mot övergrepp.⁵⁴ Viktigast är dock att de kommunistiskt orienterade jugoslaverna hyste en ideologisk övertygelse, enligt vilken den nationella identiteten reducerades till en övergående fas i den historiska utvecklingen vars funktion var att splittra arbetarrörelsen och därigenom vidmakthålla det kapitalistiska produktionssättet. De såg följaktligen ”reaktionärerna” och de kriminella som sina huvudsakliga fiender, helt oberoende av deras nationella tillhörighet.

Att förhållandena var goda mellan olika etniska grupper styrks av en artikel i *Morgon-tidningen social-demokraten* den 8 januari 1944. I ett reportage från ett möte med jugoslaviska flyktingar i Viggbyholm framhålls att sämjan var god bland jugoslaverna samt att ”var och en hade rätt att ge uttryck för sin religion, vare sig det handlade om ortodox

52. *Ibid.*, s. 155.

53. Brev från Derviš Imamović till Jugoslaviska legationen i Stockholm, 23/11 1945, AJ 103-114-765.

54. Mladenović (1991) s. 213. Författaren påpekar också att partiarbetet underlättades efter att Wehrmacht tog över administrationen av lägren i början av 1943, då man skapade particeller ”som innefattade varenda rum i lägret, eller nästan varje arbetsgrupp”; *ibid.*, s. 215.

kristendom, katolicism, protestantism eller islam”.⁵⁵ Vi kan följaktligen sluta oss till att våldet inte nödvändigtvis utövades av en ”kroat” mot en ”serb” eller tvärtom, utan snarare var ett resultat av politiska konflikter och/eller uppgörelser med kriminella. De norska vakter som betonade etniska motsättningar saknade förmodligen djupare kunskaper om dessa sakförhållanden och tolkade därför händelserna utifrån sin egen världsbild, som satte etniska skiljelinjer i fokus.

Mordet på Štefan Telišman, en kroatisk medlem av *leirpolitiet* i Beisfjord som egenhändigt hade strypt ”tiotal” fångar i sjukstugan, är illustrativ för det öde som kunde drabba kriminella fångar – men också för en intressant symbios som ibland uppstod mellan fångar och vakter. När Telišman fördes över till Korgen i slutet av oktober 1942, skall kommunisterna enligt Mladenović bland annat ha försökt förgifta honom. Efter att ha misslyckats började man ”bearbeta” en norsk förman och de norska vakterna, som informerades om de brott Telišman hade begått. Konflikten slutade med att en norsk vakt kastade ut en cigarettfimp i en zon som fångarna inte fick beträda och bad Telišman hämta den. När denne gav sig ut i zonen, sköts han ner av vakten. Det intressanta är att vaktens påstående enligt Mladenović stämmer: de jugoslaviska fångarna gratulerade honom verkligen till dådet.⁵⁶ Däremot finns det inget som tyder på att Telišmans etniska ursprung hade något med incidenten att göra.

Flyktförsök och repressalier

En annan intressant aspekt som framkommer i Christies material är att en mindre grupp norska vakter förefaller ha varit rädda för jugoslaverna, vilket antyder att SS hade viss framgång i försöken att skapa distans mellan förövarna och offren genom att framställa de senare som samvetslösa mördare. Christie framhåller dock att vakterna bara kunde ge ett enda exempel på när ”[e]n tysker var myrdat på bestialisk måte”.⁵⁷

55. Översättning av artikeln ”Titos partisaner berättar om sina öden”, *Morgon-tidningen socialdemokraten*, 8/1 1944, AJ 103-186-438. Mötet i Viggbyholm leddes av en grupp kommunistiska partisaner, som inte ville att någon från jugoslaviska ambassaden skulle närvara; Avskrift av brev författat av jugoslaviska flyktingar i Östervåla, 15 september 1943, AJ-103-186-394.

56. Christie (1972) s. 139; jfr Mladenović (1991), s. 321–324. Mordet genomfördes tydligen av fånge A20 i Christies material; se Christie (1972), s. 131, 135. Det framgår ur Jovanovićs studie att SS-vakterna ofta kastade ut cigarettfimpar i förbjudna zoner utanför taggråden, varpå de ”befaler og ... tillater” fångarna att hämta dem innan de sköts ned bakifrån; Jovanović (1988) s. 129.

57. Christie (1972) s. 124.

Incidenten rör ett flykttförsök från Korgen i juli 1942. Det var fången Radovan Dimović som dödade den tyske vakten på ett sätt som sedermera beskrevs i detalj av hans medfånge Vladislav Milić:

Den 17 juli, då vi bar kaffe till de norska Hirdmännen som vaktade oss vid arbetet, var en SS-man med oss. Dimović och jag överföll honom i skogsdungen vi var tvungna att passera. När Dimović tog honom om halsen drog jag ut bajonetten, men fick i det ögonblicket en spark i magen av honom, så att jag föll över ett dike och tappade bajonetten. När jag såg att SS-mannen nästan hade övermannat Dimović, flydde jag bort i skogen. Efter ett tag lyckades Dimović göra sig loss från SS-mannen och började springa tjugo steg bakom mig. Han ropade att vi var förlorade, att de skulle arkebusera oss. Jag ropade då till honom att han skulle springa åt andra hållet och inte efter mig. Medan jag sprang vidare hörde jag några skott och hur SS-mannen ropade på hjälp. Jag försvann bort i skogen och vet inte vad som utspelades mellan SS-mannen och Dimović. Först när jag träffade Dimović i Sverige, i Tärnaby, berättade Dimović att SS-mannen skottsbadade honom tre gånger medan han förföljde honom, men att ett skott därefter fastnade i pipan. När Dimović märkte att SS-mannen inte längre sköt utan kallade på hjälp, återvände, som han berättade för mig, Dimović, fick kontroll över honom och skar halsen av honom.⁵⁸

Dimović ändrade sedermera sin berättelse och sade att man hade kommit överens om att slå vakten i huvudet med en sten så att han skulle svimma, samt att Milović (vars efternamn återges som Miler) sprang i väg med bajonetten i handen (någon sten nämns över huvud taget inte i legationens material). Efter skotten skall tysken dessutom ha hunnit i kapp Dimović, som alltså inte skall ha återvänt och dödat honom.⁵⁹ Viktigare för analysen är att det som framställdes som ett "bestialiskt mord" i själva verket inträffade i samband med ett flykttförsök – vid ankomsten till Sverige skickades Dimović till lasarettet i Falun, där man konstaterade att han hade två kulor kvar i kroppen. Dessutom orsakade incidenten diplomatiska förvecklingar eftersom det fanns en farhåga att Dimović skulle utlämnas till tyskarna. Den jugoslaviska legationen i Stockholm skickade flera förfrågningar till svenska Utrikesdeparte-

58. Brev från Vladislav P. Milić till jugoslaviska legationen i Stockholm, 3/8 1942, AJ 382-1-497; min översättning från serbiska.

59. Jovanović (1985) s. 65; dens. (1988) s. 126.

mentet beträffande Dimović, som befann sig i vad som måste ha varit en mycket pressande situation som internerad i Långmora förläggning.⁶⁰ Hans brev till den jugoslaviska legationen vittnar om att oron för att återsändas till Norge fanns där hela tiden, även om någon utlämning aldrig skedde.⁶¹

SS-soldatens död föranledde emellertid grymma repressalier i Korgen. Fångarna fördes tillbaka till lägret klockan 13.00, varpå alla fick lägga sig nakna på marken. Den som rörde på sig blev omedelbart skjuten. Repressalierna fortsatte den 17 juli då fångarna ”togs ut precis utanför lägret och tvingades att stå stilla tills klockan 16, då de [tyskarna] valde ut 50 personer och arkebuserade dem framför ögonen på fångarna. Inför avrättningen tvingades de [fångarna] att gräva gravar”.⁶² Att närvara vid arkebuseringen måste ha varit särskilt smärtsamt för četnik-fånge Života Pirić, som tvingades bevittna avrättningen av sin egen bror.⁶³

Självbild och ”den andre”

Som vi tidigare har sett försökte de norska vakterna inte sällan relativisera de egna våldshandlingarna, som kontrasterades mot såväl tyskarnas som ”[n]oen få av de norske fangevoktere [som] også viste sadistiske tendenser – det gjalt særlig dem som var medlemmer av N.S”.⁶⁴ I det

60. Utdrag ur protokoll, hållet hos Socialstyrelsen 25/8 1942 (avskrift), AJ 382-1-508.

61. Socialstyrelsen beslutade om internering av Dimović den 25 augusti 1942 i enlighet med ”§371, jämlikt kungörelsen den 1 september 1939 med vissa särskilda föreskrifter om tillsyn över utlämningar”; Utdrag ur protokoll från ett möte med Socialstyrelsen, 25/8 1942, AJ 382-1-508. Jugoslaviska legationen tog bland annat hjälp av brittiska legationen för att påverka de svenska myndigheterna. Cecil Parrott från Storbritanniens legation informerade den 25 augusti om att Dimović visserligen lydde under tyska lagar när han utförde mordet, men att ”om fången flyr till ett neutralt land omfattas han inte av brott som han har begått mot en fienderegering”; Konfidentiellt brev från Cecil Parrott till jugoslaviska legationen i Stockholm, 25/8 1942, AJ 382-1-508. Vladimir Marković från den jugoslaviska legationen meddelade i början av september att han genom personlig intervention vid svenska UD hade blivit lovad att man skulle ompröva Dimovićs ärende; Brev från jugoslaviska legationen i Stockholm till exilregeringen i London, 11/8 1942, AJ 382-1-510. Dessutom uppstod en något märklig epilog i ärendet när ambassadtjänstemannen Nadić vägrade intervensera till förmån för Dimović vid Socialstyrelsen, trots direkta order från Jugoslaviens chargé d'affaires Marković; se Brev från jugoslaviska legationen i Stockholm till utrikesministeriet i London, Politiska avdelningen, 17/8 1942, AJ 382-1-433/434.

62. Telegram från jugoslaviska legationen i Stockholm till exilregeringen i London, 27/8 1942. Telegrammet bygger på ett tidigare vittnesmål av Novak B. Todorović, som anger att Dimović flydde den 16 juli; Brev från Novak B. Todorović till jugoslaviska legationen i Stockholm, 26/8 1942, AJ 382-1-505.

63. Vittnesmål avgivet av Ž. Pirić vid jugoslaviska legationen i Stockholm (avskrift), AJ 103-114-715.

64. Rapport angående behandlingen av jugoslaviske sivilinternerte i Norge (avskrift), 17/1 1944, AJ 382-8-550.

sammanhanget blev det viktigt för en vakt som flydde till Sverige att framhålla att de norska vakterna inte fick gå in i själva lägret Korgen.⁶⁵ En annan berättade att ”hans kamerater hadde utelukkende med vakt-holdet å gjøre mens fangeleiren ellers stod helt under tysk oppsyn og kommando”.⁶⁶ Dessutom hävdade en

bestemt at såvel han som de fleste andre norske vaktmenn behandlet fangene pent og hjalp dem med mat og sigaretter i den utstrekning det var mulig. Dette måtte imidlertid gjøres skjult, for tyskerne vilde ikke ha noen fraternisering med fangene og flere av vaktene fikk disiplinærstraffer for å ha gitt fangene gaver.⁶⁷

Det faktum att norrmännen i huvudsak skötte den yttre bevakningen av lägren tycks ge visst stöd åt uppfattningen att SS inte litade fullt ut på norrmännen.⁶⁸ Samtidigt måste man hålla i minnet att det låg i vakternas intresse att minimera de egna förbrytelserna. Att många vakter i själva verket deltog i våldshandlingar bekräftades i samband med för-räderirättegångarna efter andra världskriget. En del av de uppgifter som framkom i samband med förundersökningarna skickades sedermera till den jugoslaviska krigsförbrytarkommission som arbetade under perioden 1944–47. Några processer inleddes inte i Jugoslavien, men man kan ur förundersökningsmaterialet utläsa att brott begicks. I ett av sina ”offentliggöranden”, daterat den 22 mars 1945, redogör kommissionen för ett mord begånget av N.N. från Halden, som tjänstgjorde i Beisfjord och sedermera Botn. Han skall vid ett tillfälle då han hade vakttjänst utanför lägret Botn ha tillfrågats av en fånge om denne fick hämta lite ved att elda med när de befann sig utanför lägret. N.N. lät honom gå i väg men sköt fången i ryggen när han hade avlägsnat sig tioalet meter från kolonnen. När de andra fångarna frågade honom varför han hade gjort det, skall han enligt uppgift ha svarat på ett sätt som vittnar om hur lite ett liv var värt i lägren: ”Jag ville döda en fånge.”⁶⁹

65. Ibid.

66. Rapport avgitt av en norsk flykting på mottagerstasjonen i Kjesæter vedkommende serbiske krigsfanger i fangeleiren Botn pr. Rognan i Saltdalen (avskrift), 15/4 1944, AJ 382-8-571.

67. Avskrift av rapport fra Kjesæter, 18/10 1944, AJ 382-8-597.

68. Påståendet har sedermera bekräftats av senare studier, se Dirk Riedel, ”Die SS-Inspektion z.b.V. in Norwegen: Nationalsozialistische Täter in Gefangenenlagern für jugoslawische Partisanen”, i T. R. Richter (red.) *Krieg und Verbrechen: Situation und Intention: Fallbeispiele* (München 2006), s. 116f.

69. Miodrag Zečević & Jovan P. Popović (red.), *Dokumenti iz istorije Jugoslavije* [Dokument från Jugoslaviens historia], vol. III (Belgrad 1999) s. 325. Det är inte klart varför de jugoslaviska

Man kunde kanske förvänta sig att det jugoslaviska källmaterialet skulle ge mer upplysningar om just norrmännens våldshandlingar. Så är emellertid inte fallet eftersom fångarna i huvudsak inte gjorde några distinktioner mellan tyska och norska vakter. I en rapport från exilregeringen i London, daterad den 30 november 1942, beskrevs emellertid de omänskliga förhållanden som rådde i närheten av Rognan, där jugoslaverna arbetade med ett tunnelbygge vid Saksenvik och Saltnes. Rapporten framhöll att "[n]ågra unga Hirdmän och en liten grupp tyskar vaktar dessa fångar. Hirdmännen är lika hjärtlösa som Tyskarna. Den värste av dem heter N.N.⁷⁰ och bor i Rognan".⁷¹

En annan aspekt som bör beaktas är att jugoslaverna ofta gjorde en tydlig distinktion mellan vanliga norrmän och de Hirdmän som plågade dem i lägren. Att jugoslaverna fick hjälp av norska civilister bekräftas i ett stort antal vittnesmål. Den tidigare nämnde Pirić (som för övrigt lärde sig norska i lägret) berättade exempelvis att han fick "ett varmt välkomnande" av norska civilister i samband med flykten,⁷² medan den jugoslaviska legationen betonade att "norrmännen hjälpte [fångarna] broderligt på alla sätt under deras flykt".⁷³ Även om det också finns exempel på norrmän som överlämnade fångar till de tyska myndigheterna, utgör den tidigare nämnde Šumans beskrivning av flykten från Korgen en god illustration till den generellt mycket positiva bilden av den norska allmänheten:

Det tog mig åtta dagar att ta mig till svenska gränsen. Jag hade inte bråttom. Norrmännen hjälpte mig överallt. De gav mig rikligt med mat. De klädde mig och gav mig skor. De visade mig hur jag skulle ta mig till gränsen. Norrmännen är väldigt goda människor. Jag kommer aldrig att glömma deras godhet.⁷⁴

Materialet vittnar också om att också de svenska myndigheterna behandlade fångarna väl. Pirić berättade att "vi togs emot på ett utmärkt

myndigheterna valde att inte driva dessa fall vidare med tanke på att de hade börjat samla in bevismaterial. Det kan ha varit så att man nöjde sig med det arbete som drevs genom *landssviksakene*, men man kan inte utesluta att politiska hänsynstaganden gjordes.

70. Namnet på den berörde vaktan återges inte här av hänsyn till efterlevande.

71. Utrikesministeriet i London till jugoslaviska legationen i Bern, 30/11 1942, AJ 103-108-435.

72. Brev från Života Pirić till jugoslaviska legationen i Stockholm, odaterat, AJ-103-114-717.

73. Brev från jugoslaviska legationen i Stockholm till exilregeringen i London, 5/8 1942, AJ 382-1-485.

74. Brev från Ivan J. Šuman till jugoslaviska legationen i Stockholm, 3/8 1942, AJ 382-1-582; min översättning från kroatiska.

sätt av svenskarna, särskilt soldaterna” och Šuman nämnde vidare att de efter en dags vistelse i polisstationen, ”som var precis som ett hotell”, själva fick åka och anmäla sig vid den jugoslaviska legationen i Stockholm.⁷⁵ Ett annat exempel är Milorad Mitrović, som berättade att ”[v]i blev väldigt förvånade över det trevliga mottagandet vi fick av det svenska folket ... Allt fanns i tillräcklig mängd hela tiden, för vilket jag är enormt tacksam”.⁷⁶ Det är oklart om de jugoslaviska fångarna särbehandlades positivt, men materialet ger inte något stöd åt den negativa syn på de svenska myndigheternas agerande som framträder i Tobias Berglunds och Niclas Sennertegs bok *Koncentrationsläger i Tredje rikets skugga* (2008).⁷⁷

Intrycken av Sverige

När fångarna väl hade tagit sig till säkerheten i Sverige återuppstod de politiska konflikter som hade utkristalliserats redan under fångenskapen i Norge. Motsättningarna berodde bland annat på att kommunisterna hamnade i konflikt med ambassaden i Stockholm, vilket måste ses i ljuset av deras långsiktiga mål att åstadkomma ett maktövertagande i Jugoslavien vid krigsslutet. En grupp flyktingar i Uppsala och Enköping var särskilt aktiva och bildade Fritt Jugoslavien, en republikansk och revolutionär organisation som motarbetade den jugoslaviska exilregeringen i London.⁷⁸ Att så var fallet bekräftas dels av organisationens interna dokument, men också av ett brev från aktivisten Radovan Đuričić i Torshälla, daterat den 4 maj 1944. Han anförde att högst 60 av de i Sverige 80 flyktingarna kunde tänka sig agera för föreningens sak och gjorde därefter följande reflektion:

75. Brev från Života Pirić till jugoslaviska legationen i Stockholm, odaterat, AJ-103-114-717; vittnesmål av Ivan Šuman, avgivet vid jugoslaviska legationen i Stockholm, 3/8 1942, AJ-382-1-503.

76. Brev från Milorad Mitrović till jugoslaviska legationen i Stockholm, 23/11 1943, AJ 382-8-458/459.

77. Jfr också Klas Åmarks kritiska recension av boken i *Historisk tidskrift* 129:4 (2009), s. 776–778.

78. Mladenović hävdar att konflikten bröt ut efter att organisationen Fritt Jugoslavien offentligt gick ut och sade att den gav stöd till Titos Folkbefrielse rörelse, men att den var emot exilregeringen i London och Draža Mihajlović, som vid tillfället fortfarande var exilregeringens officiella representant på jugoslavisk mark; se Mladenović (1991) s. 638f. Även om Mladenović menar att ambassadör Avakumović reagerade mycket starkt på grund av att han var personlig vän med Mihajlović, förefaller det troligare att konflikten handlade om de politiska meningsskiljaktigheter som uppstod i slutet av kriget. Dessa nådde en temporär lösning i och med avtalet mellan exilregeringens premiärminister Ivan Šubašić och Tito från juni 1944, men aktivismen förefaller ha börjat väsentligt tidigare.

När jag läste boken ni skickade till mig, *Kommunistpartiets historia*, insåg jag hur mycket det återstår att kämpa för och hur lång väg vi måste gå innan vi kan uppnå friheten. Friheten uppnår man inte så lätt, eftersom de kapitalistiska tjuvarna kommer att bekämpa folkets frihet ända till sista andetaget – döden. De kapitalistiska tjuvarna är rädda att förlora de privilegier som de åtnjöt i vårt förra fädernesland och som de åtnjöt på bekostnad av vårt plågade och sargade folk.⁷⁹

Det var förmodligen på grund av Fritt Jugoslaviens revolutionära aktivism som de flesta svenska företag och organisationer på förfrågan avstod från att stödja organisationen ekonomiskt. Landsorganisationen skrev exempelvis att man inte kunde bistå Fritt Jugoslavien, eftersom "[e]der verksamhet icke är av facklig karaktär".⁸⁰ Svenska kullagerfabrikens Ragnar Wåhlin – som under många år hade lett företagets verksamhet i Jugoslavien och lämnade landet först 1943 – menade att han redan hade "ordnat med att penningbelopp ställts till förfogande för inköp av läkemedel och dylikt, huvudsakligen avsett för utbombade personer" och avstod från att lova mer pengar.⁸¹ De revolutionärt inriktade organisationerna var dock mer tillmötesgående och Fritt Jugoslavien fick exempelvis ett bidrag på 25 kronor från "Norrköpings revolutionära arbetare" för sin strävan "att söka åstadkomma ett fritt och demokratiskt Jugoslavien".⁸²

Fritt Jugoslaviens revolutionära arbete skapade allvarliga diplomatiska problem för ambassadör Aleksandar Avakumović, som vid flera tillfällen beklagade sig över att flyktingarna ställde till med pinsamheter. I ett brev

79. Brev från Radovan Đuričić till föreningen Fritt Jugoslavien, 4/5 1944, AJ 382-15-495; min översättning från serbiska. Đuričić skrev även ett brev till ambassaden, i vilket han hävdade att exilregeringen i London bestod av förrädare och att han bröt alla kontakter med exilregeringen; Brev från Radovan Đuričić till Kungliga jugoslaviska legationen i Stockholm, 13/3 1944, AJ 382-15-203. Motsättningarna inom det jugoslaviska flyktingkollektivet föranledde en grupp flyktingar från Enköping att skicka in en skrivelse till ambassaden, i vilken man beklagade sig över att det inom flyktingkollektivet "som Kungliga legationen i Stockholm vet" fanns grupperingar som inte var lojala mot kung Peter II. Gruppen ville därför klargöra att man var lojal och att man ville ha hjälp med att erhålla visum till Storbritannien; Brev från en grupp jugoslaviska flyktingar i Enköping till Kungliga jugoslaviska legationen i Stockholm, 21/1 1944, AJ 382-15-103.

80. Brev från Landsorganisationen i Sverige till föreningen "Fritt Jugoslavien", 1/2 1944, AJ 382-15-444. Sveriges allmänna exportförening var något bryskare i sitt svar och skrev "att vi av principiella skäl ej kunna ekonomiskt stödja Eder förening"; Sveriges allmänna exportförening till Jugoslavernas förening i Sverige, 20/1 1944, AJ 382-15-440.

81. Brev från Ragnar Wåhlin vid SKF i Malmö till Jugoslavernas förening i Sverige, 30/8 1944, AJ 382-15-573.

82. Brev från Harald Johansson till föreningen "Fritt Jugoslavien", 29/1 1944, AJ 382-15-442.

förklarade han att flyktingarna "uttrycker åsikter som inte är särskilt tilltalande för myndigheterna här", samt att "någon av de människorna kan, kanske av ideologiska skäl, bli inblandad i spionage eller sabotage".⁸³ Avakumović menade vidare att en "eventuell preventiv internering" skulle skada Jugoslaviens anseende och att man därför borde överföra flyktingarna till Storbritannien. Ambassaden begärde dessutom av Socialstyrelsen "att ej giva uppehållstillstånd till någon av våra flyktingar i de städer där det finnes universitet såsom Stockholm, Uppsala och Lund, då dessa ha visat tendenser att tillsammans med svenskarna agitera för sina egna mål".⁸⁴

Det jugoslaviska källmaterialet ger följaktligen en i det närmaste entydigt positiv bild av livet som flykting i Sverige, även om det rådde stor tristess och pengarna man fick inte alltid räckte till.⁸⁵ Endast Dimović förefaller ha internerats under en längre period (för vilket det fanns juridisk grund). Att han för övrigt inte hade något särskilt att erinra om levnadsförhållandena i Långmora framgår av följande brev till legationen:

Ni har lovat mig, att skicka mig några pengar. Jag skulle vara mycket tacksam om ni skickar mig pengarna, ty jag har inte ett öre på mig och måste köpa tobak etc. Om ni kan, så skicka mig några böcker på serbiska, ty här finns inga sådana. Mycket tacksam vore jag dessutom om det vara möjligt, att sända mig löpande lästa tidningar på serbiska och kroatiska. Jag är frisk och mår bra och jag hoppas att ni inte glömmet mig.⁸⁶

Sammanfattning

Det går givetvis inte att ge en uttömmande analys av livet i de norska lägren inom ramen för en uppsats och mycket återstår att göra innan vi

83. Brev från Kungliga jugoslaviska legationen till Kungliga jugoslaviska utrikesministeriet i London, 12/10 1942, AJ 382-1-524.

84. Brev från Kungliga jugoslaviska legationen i Stockholm till Kungliga socialstyrelsen, 30/10 1944, AJ 382-8-448.

85. Gotten Jerman Johansen i Falköping skrev i början av januari 1944 ett brev till ambassaden i vilket han försökte göra personalen uppmärksam på att en viss Petar Petković "går här i Falköping, uten eksistens, han har ikke kläder på kroppen, ikke skor, utslitta, hvad vil ni gøre med ham?"; Brev från Gotten Jerman Johansen till Kungliga jugoslaviska legationen, 19/1 1944, AJ 382-15-208. Ambassaden svarade att Petković hade fått 350 kronor för klädinköp och sju kronor per dag, men att dessa medel hade indragits "då det är meningen att alla som ej äro direkt sjuka måste skaffa sig ett arbete"; Brev från Kungliga jugoslaviska legationen till Gotten Jerman Johansen, 22/1 1944, AJ 382-15-209.

86. Brev från Radovan Dimović till minister Marković vid Kungliga jugoslaviska legationen i Stockholm, 1/9 1942, AJ 382-1-507.

när en djupare kunskap om de förhållanden som här har skisserats. Vi kan dock utifrån det nya källmaterialet konstatera att fångarna ansåg sig ha rönt ett väldigt bra mottagande i Sverige och de ger en nästan entydigt positiv bild av den norska allmänhetens hjälp i samband med flyktförsöken. Ytterligare en aspekt bör dock beaktas. Den norska allmänhetens agerande kan förmodligen delvis förklaras av att såväl Norge som Jugoslavien var under ockupation och att den norska regeringen, liksom den jugoslaviska, verkade i exil. Man delade med andra ord vissa referensramar med jugoslaverna, inte minst med tanke på att fångarna representerade ett genomsnitt av den jugoslaviska befolkningen som likt de norska männen i *Hjemmefronten* kämpade mot en ockupationsmakt. Detta kan mycket väl ha påverkat jugoslaverna, i kombination med att en del jugoslaver förefaller ha haft positiva erfarenheter genom den kontakt som fanns med norska civilister. Iakttagelsen anknyter till Christies slutsats att interaktion leder till en lägre grad av negativ stereotypisering. De extrema vakterna blev helt enkelt norska undantag i många jugoslavers ögon, precis som de vakter som interagerade med fångarna gjorde åtskillnad mellan *leirpolitiet* och jugoslaver i allmänhet.

Arkivmaterialet bekräftar också tesen att det rådde konflikter inom fångkollektivet i lägren såväl som i Sverige, även om vi inte riktigt känner till omfattningen. Att splittringen dessutom resulterade i våldshandlingar fångar emellan föranledde slutsatsen att fångarna saknade samhörighetskänsla, agerade impulsivt till följd av "sydländskt" temperament och i vissa fall sågs som ett mellanting mellan människor och djur. Materialet belyser också hur levnadsförhållandena sakta men säkert bröt ned fångarnas fysiska och psykiska hälsa till en punkt då moraliska normsystem inte längre kunde göra sig gällande. I det läget hade fångarna att välja mellan några få alternativ. Ett var att försöka genomlida fångenskapen, sjukdomarna och svälten så gott det gick. Det resulterade inte sällan i att offren hemföll åt delvis omedvetna försök att hantera svåra psykologiska påfrestningar genom exempelvis "tro på personlig odödlighet" och hopp.⁸⁷ Andra lyckades emellertid inte hantera övervåldet, hungern och sjukdomarna på annat sätt än genom att förfalla i djup apati. En ytterligare försvarsmekanism var att göra sig

87. För en översikt rörande överlevnadsstrategier och mental stress i de nazistiska koncentrationslägren, se Joel E. Dimsdale (red.), *Survivors, victims, and perpetrators: essays on the Nazi Holocaust* (Washington 1980).

själv "användbar" för förövarna genom att exempelvis agera tolk eller bli en del av *leirpolitiet*. Det ledde inte sällan till att fången hamnade i dilemmat mellan att utnyttja sin nyvunna position för att överleva själv eller att försöka minska lidandet för sina kamrater. Det fjärde alternativet, slutligen, var att försöka fly. Men även de som flydde ställdes ofta inför svåra val, eftersom flyktförsök och särskilt mord på vakter ledde till repressalier som drabbade de kvarvarande fångarna hårt. Hur som helst visar det jugoslaviska källmaterialet att fångarna hade mycket stor hjälp av den norska allmänheten under flykten. Om inte den hjälpen hade funnits, skulle säkert många fler ha dukat under i den skandinaviska vildmarken.

"They tormented us as if they wanted to kill us": New light on Second World War Yugoslav camp prisoners in Norway

The article provides new insights into the violence suffered by the more than four thousand Yugoslavs who were deported to Norway by Nazi Germany during the Second World War. Placed in labour camps throughout the country, they were made to work under extremely harsh conditions on projects such as road construction and military installations. The analysis focuses on the prisoners' experience of camp life. Particular attention is paid to their interaction with prison guards and to the political conflicts that emerged within the prisoner group. The findings of sociologist Nils Christie on the camp guards are juxtaposed against new sources from Belgrade, which became fully available to scholars in the early 2000s. These new sources show how the camp administrations exploited the terrible hygienic conditions, malnutrition and negative stereotypes about a violence-prone "Balkan culture" to create emotional distance between prisoners and guards. The prisoners complained that they were not given enough food or sufficient opportunity to maintain their hygiene, which they attributed to a conscious policy on the part of the camp administration. Lice infestations, outbreaks of typhus and malaria, combined with extrajudicial executions, not least of prisoners who fell ill, resulted in a death toll of over sixty percent for the Yugoslavs. The Yugoslavs thus suffered among the highest death tolls of any national or ethnic community relocated to Scandinavia during the war. The analysis further deals with prisoner escapes to Sweden, which were often

made possible by help from Norwegian civilians. Such experiences contributed to the very positive image of Norway and Norwegians in the witness statements taken by the Yugoslav embassy in Stockholm. These statements also show that the prisoners had a very positive view of how they were treated by the authorities upon arrival in Sweden.

Keywords: Sweden, Norway, Yugoslavia, Second World War, Prisoners of War